

ВПЛИВ ДУАЛІСТИЧНИХ СВИТОГЛЯДІВ НА ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Розглядаються історичне та соціальне підґрунтя виникнення дуалістичних релігій, їх основні ідеї та можливий вплив на українську й світову культуру і соціальну комунікацію, зокрема дискурс української преси.

Ключові слова: дуалізм, дуалістичні світогляди, публіцистика, соціальна комунікація, журналістський дискурс, маніхейство, Прованс, катарство.

Рассматриваются историческая и социальная основа возникновения дуалистических религий, их основные идеи и возможное влияние на украинскую и мировую культуру и социальную коммуникацию, в том числе дискурс украинской прессы.

Ключевые слова: дуализм, дуалистическое мировоззрение, публицистика, социальная коммуникация, журналистский дискурс, манихейство, Прованс, катарство.

The article considers the historical and social background of dualistic religions emergence. Their influence on Ukrainian and world culture, social communication and journalistic discourse has been studied.

Key words: dualism, dualistic outlook, social communication, journalism, publicism, manicheism, Provence, catars.

Дослідження українського журналістського дискурсу в контекстотворчих складниках соціальних комунікацій викликає необхідність розглянути його історико-культурологічні та філософські джерела. Історичний та культурологічний контексти формування української преси і публіцистики потребують осмислення для позбавлення від стереотипів сприйняття (та несприйняття) змісту журналістських текстів.

У контексті глобалізаційних процесів взаємовпливи різних культурних традицій по всьому світу значно активізувалися. У творах українських митців та мислителів знаходимо ремінісценції буддизму, індуїзму та ін., у текстах вітчизняних публіцистів і журналістів трапляються порівняння різних проявів української економіки, культури і соціуму з реаліями різноманітних націй та епох. Водночас питання впливу дуалістичних світоглядів на культурне життя України, зокрема дискурс української преси, є практично не дослідженим. Побіжні згадки про цей вплив знаходимо в Г.О. Булашева, І. Франка та ін. Традицію в українських письменнико-публіцистських колах ХІХ — ХХ ст. порівнювати українських діячів культури з прованськими аналізував

Л. Ушкалов [17]. Але досліджень у сфері історії журналістики та соціальних комунікацій ми не знаходимо.

Актуальність статті: в контексті постмодернізму та постструктуралізму з їх боротьбою проти усталених канонів, а також намагань побудувати в Україні демократичне громадянське суспільство є необхідним перегляд стереотипів щодо сутності так званих «християнських ересей» та досягнення історичної справедливості, адже людина, яка розуміє минуле, володіє майбутнім.

Метою статті є визначення впливу дуалістичних світоглядів, поглядів їхніх представників щодо добра і зла, на дискурс сучасних соціальних комунікацій, зокрема української преси.

Насамперед вважаємо за необхідне зазначити, що дуалістичними вченнями в широкому розумінні є такі, що стверджують рівноправність будь-яких протилежних первнів та сфер. Так, для європейської науки та типу мислення важливим є дуалізм об'єкта та суб'єкта пізнання (відзначимо, що таке протиставлення є характерним саме для західного послідовника давньогрецького світогляду, в той час як для східного (китайський та ін.) типу мислення важливими є відношення об'єкта та предмета) [18 : 145].

Першими дуалістичними світоглядами, які нам відомі, були т. зв. «гностичні релігії», широка релігійно-філософська течія пізньої античності та Середньовіччя, що в різний час була головним суперником християнства. До цієї течії належать гностицизм, маніхейство та дуалістичні середньовічні ересі (павликіани, богомили, катари та ін.) Історично першим повністю дуалістичним світоглядом (для якого характерний був дуалізм добра та зла) було маніхейство.

Маніхейство — дуалістична релігія, що виникла в III ст. н.е. у Персії, її засновник — проповідник, претендент на іранський престол Мані. Ідеї маніхейства набули поширення від Сходу (зокрема в Китаї та Сибіру) до Заходу (аж до Іспанії). В ученні Мані переплелися філософські концепції буддизму, індуїзму, зороастризму та юдео-християнства. Маніхейство використовувало ідеї багатьох світових та, частково, етнічних релігій, але зазнавало утисків від їх усіх; кожна з них вважала його своєю ерессю, а послідовників жорстоко переслідувала. У Середній та Центральній Азії ідеї послідовників цього типу світогляду знайшли сприятливіше підґрунтя. У Китаї ідею про дуалістичність світу співвідносили з ідеєю про інь та ян, тому маніхейство впродовж тривалого часу вважали «своїм» у Китаї [2; 8; 15; 16].

Суть синкретичної системи Мані зводиться до того, що світ, який нас оточує, — арена жорстокої боротьби двох первинних, вічних принципів: добра та зла, світла й темряви, спочатку

відділених один від одного. Темрява (матерія) проникає в царство світла (духу), субстанції змішуються, в результаті виникають чуттєвий світ (градація змішаних між собою субстанцій) та людина. Сонце та місяць по крупинці виділяють світло з цієї суміші та повертають до царства світла; після закінчення процесу очищення світла від змішування з матерією остаточно переможе добро над злом. Представники громад маніхеїв пропагували неприйняття плоті в багатьох проявах (суворі обмеження в їжі; ті, що досягали найвищих ступенів ієрархії, не вступали в статеві стосунки та ін.).

Маніхейські погляди мали вплив та знайшли послідовників у багатьох країнах, зокрема сусідній для України Болгарії, де виникає дуалістична єресь богомилів (X — XIV, частково до XVII ст.). Болгарія багато в чому вплинула на українське світосприйняття: звідти ми отримали письменство (Кирило та Мефодій, за однією з версій, були наполовину болгарами) та першу (старослов'янську) літературну мову; нас споріднювала спільна (православна) церква та ін. Болгарські книжки старослов'янською мовою та книжники потрапили на Русь в IX — XI ст. Болгарська єресь богомилів також була деякий час поширена в Україні [13]. Багато дослідників зазначає, що світогляд українців упродовж тривалого часу залишався язичницьким, хоча зовні — християнським, і ближчими для українця були апокрифи та християнські єресі, ніж власне Біблія чи Псалтир. В українській народній творчості — казках, переказах, жартах — спостерігаємо сюжети апокрифів або богомільсько-маніхейські [6].

Богомили вели широку пропагандистсько-апостольську діяльність, зокрема в романському світі. У XII — XIII ст. ст. на Півдні Франції майже одночасно виникають унікальні культурно-світоглядні об'єднання: общини катарів (альбігойців) та «співці кохання» трубадури, чії поеми вплинули на провідних літераторів Європи (Франческо Петрарка, Данте Аліг'єрі, Уїльям Шекспір та ін.; відгомонам цього є «культ прекрасної Дами» Олександра Блока). Ґрунтуючись на різноманітних даних, багато вчених указують на зв'язок трубадурів і катарів та можливе відображення катарських поглядів у віршах трубадурів про прекрасну Даму [8]. На думку деяких інтерпретаторів містики трубадурів, Дама їхніх мрій — не що інше, як духовна та ангельська частка людини, її справжнє Я [16]). У XIII ст. християнська північ Франції (носії іншої мови, представники іншої культури) влаштувала серію кровопролитних «альбігойських воєн», що призвели до повного винищення цілої нації провансальців (окситанців), та знищила книги

катарів (про їхню культуру та світогляд нині ми маємо уявлення лише зі свідчень їх суперників).

Причиною значної популярності дуалістичних світоглядів, незважаючи на заборону, можна назвати насадницький характер християнства в більшості європейських країн. Людина, відчуваючи «екзальтований бунт варварської крові (...), ладна під маскою католицьких форм прийняти будь-яке оновлення варварської містики, здатної дати їй свободу. Тому всі таємні доктрини (...) розгорнули свою діяльність на Заході у час, коли їх найбільше осуджувало офіційне християнство» [8].

Ідеї маніхейства також безпосередньо чи опосередковано вплинули на доктрини офіційних релігій. Так, можна відзначити відвертий дуалізм у «Градi земному» та «Градi небесному» Августина Аврелія — який, зазначимо, сам був членом маніхейської секти деякий час. Умберто Еко вказує, що основний для середньовічної схоластики концепт «благо» виникає в трактатах саме через боротьбу середньовічного християнства з маніхейством, що набувало поширення в Європі [9].

Проблема «іншості» світогляду та трагедії історії послідовників дуалістичних релігій цікавила та привертала увагу мислителів, публіцистів та журналістів світу, зокрема в Україні, від давнини і до XXI ст. Так, про «своє трансцендентальне маніхейство», базуючись на ідеях реверсивності таких елементів, як життя та смерть, добро та зло, чоловіче та жіноче, пише відомий французький філософ Жак Бодрійар [5: 159]. Видатний український філософ Григорій Сковорода відкидав свою прихильність до ідей маніхейства. Так, у листі до Василя Максимовича читаємо: «Есть еще одна клевета, важнейшая прочих поговоров, а именно: говорят, будто я осуждаю употребление мяса и вина. И сия есть точно ересь маніхейская, давно уж проклята от святых соборов. Ини прописывают мне и то, будто золото, серебро, дорогие одежды и прочая сим подобная самими по себе вредными и негодными называю» [7].

Термін «маніхейство» часто використовується в сенсі «дуалізм» (наприклад, у статті «National Interest: Украинская контрреволюция», опублікованій у журналі «Корреспондент» від 26 січня 2010 р., читаємо: «Более того, украинская политика погрязла в коррупции, в избирательных фальсификациях, в жестоких междоусобицах и насилии. Несмотря на те очки манихейства, через которые западные страны обычно смотрят на политическое соперничество за рубежом, большинство украинских политиков, похоже, окрашено в оттенки серого, а не в черные и белые цвета»).

З маніхейсько-гностичними проявами можуть також асоціювати ксенофобію в сприйнятті певної держави [14].

Іноді в текстах українських журналів та газет знаходимо описи, що свідчать про поінформованість авторів щодо ідей, подібних до маніхейських, або сам дискурс — про відверту дуалістичність. Так, «Український тиждень» (№ 20 (185) за 20 — 26 травня 2011 р.) у статті «Містифікація Стросс-Кана» (про генерального директора Міжнародного валютного фонду) читаємо: «Власник (...) кількох елітних помешкань у престижних районах Парижа та за містом, а також будинку у Вашингтоні, аж ніяк не уособлює зневаги до матеріального світу. Радше навпаки. Демонструє очевидний смак і апетит до влади, впливу, грошей, слави, розкоші. Жінок...». Сам журнал демонструє політичний дуалізм, де Європа як політичний вектор України має виключно позитивну оцінку, в той час як проросійські настрої політичної еліти та частини населення України оцінюються виключно негативно. На відміну від курсу, самим указаним країнам іноді дається інша оцінка (як у згаданій вище статті про французького політика).

Політично протилежну сторону українського журналістського корпусу також демонструє дуалізм. Ще російський філософ М. Бердяєв указував на дуалістичність світосприйняття комуністів: «Коммунисты, как и многие настоящие революционеры, манихейцы в том смысле, что они резко делят мир на две части, на царство Ормузда и царство Аримана, света и тьмы. Царство Ормузда, царство света — это они и их движение. Весь остальной мир есть царство Аримана, царство тьмы, он во власти дьявола. <...> С дьяволом, посылающим чумную эпидемию, нечего церемониться, его можно обманывать, можно его какими угодно способами уничтожать, чтобы одолеть тьму» [3, с. 195].

Подібною точки зору дотримують і сучасні українські комуністи, дискурс їх за 80 років майже не змінився [1]. У процесі аналізу сучасної української газети «Коммунист» ми дійшли висновку, що автори видання формують у читача враження, ніби в українській політичній та економічній дійсності носіями безумовно позитивних якостей є лише представники комуністичної партії. Слова з позитивними конотаціями знаходимо лише стосовно них та їх послідовників, водночас усі інші (як суперники, так і союзники) найчастіше отримують негативні, пейоративні відгуки. На позначення КПУ в аналізованому корпусі текстів трапляється мала кількість метафор. Це може свідчити про те, що становище партії, на думку авторів статей, не є кризовим, або на небажання останніх робити на об'єкті партії метафоричний акцент. Контексти вживання метафор належать до метафоричного

поля «дружба»: Надежным и единственным, последовательным союзником трудящихся в борьбе за их права будет Коммунистическая партия Украины; Мы стремились к тому, чтобы народная газета стала другом, вдумчивым и честным собеседником для миллионов читателей, чтобы протянуть человеку в беде руку; Цікаво те, що своїх політичних союзників автори статей також наділяють негативними рисами: По отдельным вопросам у нас может быть ситуативный союзник (в лице Партии регионов), но это очень ненадежный союзник, который, как только почувствует свою выгоду, сразу же забудет обо всех договоренностях.

Як і для маніхейців, для комуністичної ідеології все, що стосується приватної власності та тілесності, є негативним, тому при згадуванні опонентів виникають метафори, пов'язані з торгівлею, харчуванням, для цього дискурсу вони є пейоративними: Ибо, сцепившись в схватке за власть, забыв предвыборные обещания, политическая «элита» направо и налево торгует национальными интересами; (...) При этом они изо всех сил пытаются надуть друг друга, вырывая кусок пожирнее, не гнушаются самого откровенного шантажа; Таковы аппетиты атлантистов и их лидера — Штатов.

Водночас згадки про Альбі та катарів у публікаціях сучасних журналістів і публіцистів здебільшого несуть сенс «кровопролитна боротьба, жорстоке переслідування, геноцид». У діячів української еміграції часто знаходимо метафоричне порівняння відносин Росії та України з походом войовничої та менш культурної Півночі Франції (власне французів) проти квітучого й поетичного Півдня (окситанців), що тоді був культурною Меккою для всієї Європи.

Асоціювання української та провансальської літератур також є класичним для українських письменників і публіцистів XIX — XX ст. Так, український історик літератури, гуманітарій Леонід Ушкалов пише про те, що, наприклад, М.В. Гоголь відношення «взірцевого українського поета Шевченка до взірцевого російського поета Пушкіна» трактував, як стосунки поета провансальського поетом французьким. Тарас Шевченко, на думку Гоголя, є «українським Жасменом» (у порівнянні з російським Мольєром і Шатобріаном) (Жаку Жансемен, або Жасмен (1798–1864 рр.), писав свої вірші народною говіркою Гасконі (лангедок чи окситанська мова)). Цікаво, що під час радянської «українізації» знову зустрічаємо образ Жасмена побіч Шевченка в романі Миколи Хвильового «Вальдшнепи» (1927 р.) [17].

Автор загального огляду історії української літератури Микола Дашкевич (1852 — 1908) вважає, що «паралель, яку добачали поміж новітньою провансальською літературою та українською, не є

безглуздою, адже обидві ці літератури, з'явившись доволі давно, перегадом занепали й відродилися аж у нашому віці; обидві належать народностям, що мешкають на півдні держави, заснованої чи поновленої північною галузкою нації; зрештою, обидві обіймають своєрідне серединне становище між народною та мистецькою творчістю») [17] .

Образ Провансу в порівнянні з українськими реаліями виникає в українській публіцистиці не лише на початку ХХ ст., але наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Так, у журналі «Сучасність» за 1994 р. опублікована стаття видатного українського філолога Юрія Шевельова «Мої зустрічі з Якобсоном», у якій знаходимо асоціювання вченим самого себе з катарськими містами: «А втім, сьогодні хрестовий похід проти альбігойців, себто проти Шевельова, ще аж ніяк не історія. І як воно може бути історією, коли Альбі ще не здобуте і еретики ще не всі спалені й винищені до ноги, коли ще живе Шевельов і навіть має однодумців і послідовників...». Відомо, що Шевельов активно листувався з автором ідеї про гностичну сутність української елітарної культури Оксаною Забужко (їх «Епістолярій» опубліковано в харківському журналі «Березіль» (№ 9-10 за 2010 р.), а потім надруковано окремою книжкою видавництвом «Факт» у 2011 р.) Можливо, розуміння української елітарної культури в контексті гностицизму належить до їх спільного мисленнєвого фонду.

Незважаючи на нібито абсолютну переконливість позицій противників маніхейства, ситуація насправді набагато складніша. Є підстави вважати, що позицію переслідувачів маніхейства та систем, подібних до нього, займають носії владного дискурсу. Тим часом для певних груп та певних ситуацій найадекватнішим виявляється світогляд, близький до маніхейства. На це звертають увагу деякі сучасні мислителі та культурологи, їх точка зору знаходить відбиття в гуманітарному соціально-комунікативному дискурсі, зокрема в дискурсі української преси.

Так, О. Забужко у своїй книзі «Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» [11] зазначає, що світ, відображений Лесею Українкою в прозі та поемах, був гностично-маніхейським; також дослідниця вважає, що такий погляд був притаманний тим представникам української еліти, що асоціювали себе з «лицарством». «Феноменальна чуткість Лесі Українки, — зазначає О. Забужко, — до кожного історичного прояву гностичної традиції, якийсь дійсно особливий у неї художницький і культурологічний «інстинкт на ересь», змушує сьогодні зовсім не жартом застановитися над питанням, ким же, властиво, вважати її саму — чи ересіологом, критиком ортодоксального християнства

з позицій відкинutoї ним «релігії любові», а чи, чого доброго, прямою продовжувачкою, у своїй творчості, тієї самої гностико-маніхейської традиції, «єретичкою», що залишила нам у спадок свої власні апокрифи, які для секулярної культури у своїй власне-«апокрифічній» якості уже маловрозумливі, та й просто невчитні» [11, 192 — 193].

Співіснування двох дискурсів — мейнстримного «чоловічого», християнського, та «єретичного», феміністичного, наявність варіативності (на думку О. Забужко) було принципово важливим для збереження вітальності української культури, що перебувала в умовах колоніальної упослідженості. Без цього, альтернативного, дискурсу колонізована культура неминуче досягла б «безживно-змінералізованого стану». Подібну позицію спостерігаємо й у статті О. Забужко, опублікованій у харківському культурологічному часописі «Березіль» від 2001 р. У ній дослідниця вказує на необхідність для нормального розвитку культури та суспільства існування маргінальності: жіночого в чоловічому середовищі, неофіційних ідеологій нарівні із «загальновизнаними» офіційними.

У передмові до іншої книги О. Забужко «Друга спроба» (про це можна також дізнатися з рецензії Наталі Якубчак на цю книгу, опублікованій у журналі «Критика» за квітень 2006 р.) Л. В. Ушкалов указує на мотив вічно жіночого в поезії Забужко. Як тут не згадати про образ Дами в поезії трубадурів, що передає, на думку багатьох учених, світогляд провансальських катарів?

Отже, можна вважати, що Оксана Забужко продовжує традицію, яскраво представлену Лесею Українкою. При цьому концептуальна важливість ідеї жіночності органічно поєднується зі стилістичними проявами.

В інтерв'ю О. Забужко в журналі «Березіль» за 2007 р. читаємо: «(...) Зрозуміло, що там є український фольклор (все це дуже органічно виглядає), але насправді це в чистому вигляді гностична містерія — історія перетворення Духа (Мавка-Дух) в Душу» [16].

Погляди О. Забужко на творчість Лесі Українки поділяють не всі вчені: так, Микола Жарких у статті «Помилкові погляди Оксани Забужко на Лесю Українку» вказує: «(...) при кожній реконструкції світогляду письменника за художніми творами є небезпека надати цим поглядам більш струнку, теоретичну і абстрактну форму, ніж вона була в письменника, видати власні погляди критика-реконструктора за питомі», тобто дослідник вважає, що гностико-маніхейські погляди притаманні не так Ларисі Петрівні Косач, як самій авторці, Оксані Забужко.

Богуміла Бердиховська (польський публіцист та гуманітарій, відомий діяч у сфері підтримки українсько-польських зв'язків) зазначає, що тексти українських часописів можуть відображати одну з трьох моделей ідейно-цивілізаційного вибору. Вчена виділяє три напрями цивілізаційних стратегій українських періодичних видань: прозахідний, двоякий (нерішучий) та автаркічний (по суті — православний чи євразійський) [4: 121 — 131]. Серед українських періодичних видань, що заслуговують на особливу увагу, дослідниця називає часопис «Критика». «Українську дійсність, — зазначає дослідниця, — у «Критиці» аналізують з позиції західної цивілізаційної орієнтації. В центрі уваги часопису перебувають ті галузі, від яких залежить якість національного життя» [4: 127]. У цьому контексті заслуговує на увагу рецензія на книжку О. Забужко «Notre Dame D'Ukraine» (номер за липень-серпень 2010 р.). Автор рецензії Євгенія Кононенко, хоч і вказує, що п. Забужко надто вільно та не завжди точно оперує фактами, зауважує: «... пов'язати творчість Лесі Українки з гностичними ідеями — цікава думка, зроблено це вперше», і далі: «загалом праця сприяє піднесенню українського патріотизму, розширенню ерудиції читачів» і «варто визнати, [роздуми над сенсом твору, — О. Б.] сприяє особистісному зростанню її критиків» [13: 35].

Отже, вплив маніхейства на український культурний світогляд є актуальною проблемою в контексті спроб визначення національної ідеї.

Унаслідок проведеного дослідження можна підсумувати, що елементи деяких дуалістичних релігійних течій вплинули на культуру Європи й України через богомільство та катарство. У текстах українських публіцистів і журналістів знаходимо численні ремінісценції ідей маніхейства та катарства; у суспільстві ведеться дискусія щодо ідеї засадової гностичності української елітарної культури.

Проведене дослідження планується розширювати у двох напрямках: з одного боку, вивчати історичну зміну релігійно-філософських поглядів на добро і зло та відображення цих категорій у сучасному журналістському дискурсі, з іншого — проаналізувати існуючі погляди представників різних наукових напрямів на дуальність та бінарним.

Список літератури

1. Бакун О. В. Сучасний український комуністичний дискурс як нащадок російського та радянського політичних дискурсів / О. В. Бакун // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки. Випуск 15. Том 2. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. — С. 185–189.

2. Алексанян А. Г. «Учение света» в Китае: аспекты изучения этапов инкультурации / А. Г. Алексанян // Труды «Русской Антропологической школы» : Вып. 6. М. : РГГУ, 2009, с. 444–458.
3. Бердяев Н. А. Две морали // Н. А. Бердяев. Истина и откровение. — СПб. : Изд-во Христианского гуманитарного института, 1996.
4. Бердиховська Б. Україна: Люди і книжки / Богуміла Бердиховська. — Пер. з пол. — К. : «К.І.С.», 2009. — 232 с.
5. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Ж. Бодрийяр. — Екатеринбург : У-Фактория, 2006. — 199 с. (Серия «Академический бестселлер»).
6. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах і віруваннях / Г. О. Булашев. — К. : Довіра, 1992. — 414 с.
7. Сковорода Г. Повне зібрання творів : У 2-х т. / Григорій Сковорода. — К. : Наук. думка, 1973. — Т. 2. — С. 97.
8. Ружмон Дені де. Любов і західна культура / Дені де Ружмон / пер. з фр. Я. Тарасюк. — Л. : Літопис, 2001. — 304 с.
9. Эко Умберто. Искусство и красота в средневековой эстетике / Умберто Эко. — СПб. : Алетейя, 2003. — 256 с. — (Серия «Библиотека средних веков»).
10. Жарких М. Помилкові погляди Оксани Забужко на Лесю Українку. [Електронний ресурс] / М. Жарких. Режим доступу: <http://myslenedrevo.com.ua/studies/lesja/crit/oz.html>.
11. Забужко О. Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. — К. : Факт, 2007. — 640 с.
12. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.) [Текст]. — Курс лекцій : навч. посібник / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. М. Шумило та ін. Вид. 2-ге, стереотипне. — К. : Либідь, 2003. — 632 с.
13. Кононенко Є. Дама з химерами. Рец. на: Оксана Забужко, Notre dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій, Київ: Факт, 2007 / Є. Кононенко // Критика. — 2010. — № 7–8. — С. 29–35.
14. Окара А. М. «Українські тумани» та «русское солнце»: Українофобія як гностична проблема / А. М. Окара // Український Вибір. — 1998. — № 5–6.
15. Светлов Р. Мировая ересь (послесловие к книге Г. Виденгрена «Мани и манихейство») / Р. Светлов. — СПб. : Издательская группа «Евразия», 2001.
16. Терещенкова Т. Оксана Забужко: «Я вбираю в слова те, що витає в повітрі» / Т. Терещенкова // «Березіль, 2007. — № 3–4.
17. Ушкалов Л. Два слова про українську літературу: «від Нестора до Гоголя» // Ушкалов Леонід. Есеї про українське бароко. — Київ : Факт, 2006. — С. 3-19.
18. Философский энциклопедический словарь. — М. : ИНФА-М, 1997. — 576 с.

Надійшла до редакції 12.01.2012 р.